

VÉGEL LÁSZLÓ

A Moloch csápja és a senkiföldje

Szenttamási faluvégi házunk tisztaszobájának az ablaka északra nézett. Arra van a magyar határ, ismételtette többször az apám jelentőségteljesen. Abban az időben, vagyis az ötvenes évek elején az északi határ felé futóárkokat ástak, s valahogy minden gyanús volt, ami a határon túlra emlékeztetett. A mezőkön a futóárkok még akkor is megmaradtak, amikor a katonai konfliktus nem volt napirenden. Az államhatár gyanús maradt akkor is, amikor megnyílt. Az elképzelt vonalból egyre gyorsabban terjedő övezet lett, s ahogy az övezet növekedett, úgy terjedt a gyanú is. Kiderült, hogy a határvonal idővel különös övezeteket alakít ki, amelyekben a félelem, a gyanakvás, a bizonytalanság költözik be a kultúrába.

Hogy ilyen övezetben élek, azt 1961-ben tapasztaltam először. A fiatal vajdasági írók küldöttségével, úgy is mondhatnám, hogy hivatalosan, Magyarországra utaztam, ez volt életem első külföldi útja. Valahogy a helyi, vagyis a szenttamási belügyi szervek tudomására jutott, mire berendeltek, és csak a fizikai bántalmazás határán, hosszas magyarázkodás után tudtam őket lebeszélni arról, hogy ne bántalmazzanak. Az íródelegáció szó varázsszóként hatott, a „központban”, ahogy mondták, telefonon ellenőrizték állításomat, és tisztelettel kiengedtek a rendőrségi épületből.

A legfurcsább azonban az volt, hogy az utcám népe, sőt a szüleim is valamiféle kihágást láttak abban, hogy át akarom lépni. Miért kellett utazásra adnod a fejed, kérdezte gondterhelten az anyám, hiszen ezzel magadra tereled a gyanút? A határ átlépését éppen a határzónában veszélyes vállalkozásnak tartották, aminek nyomós oka volt, hiszen a veszély, a bosszú, a megtorlás, az elnyomás, a kiközösítés fogalma a határ fogalmához kapcsolódott.

Tudták, hogy a határ túloldalán titok lappang, amibe nem szabad betekinteni. Meg abban is biztosak voltak, hogy a határ innenső oldalán is titkok vannak, amiket nem szabad átvinni. Ez a titok gyakran megnevezhetetlen, valójában a határ misztikuma, peremvidék, a határövezet elbeszélése. Ilyen for-

mában élt az emberekből, a szüleimből, az utcám népében és bennem is, a versailles-i kultúrára alapozó jaltai állami kultúra. Az államhatár, amely eredetileg a katonák, a hadvezérek és a diplomaták szótárából való volt, totalitárius fogalom lett, amely maga alá rendelt minden más határfogalmat. A határövezetekben, a peremvidéken ennek a tudatnak a jegyében élnek az emberek.

Ebben a térben az államhatár elnyomja a többi határt, az lesz minden más határ meghatározója. Versailles hozta Kelet-Európába az eltorzult modernség neurózisát, vagyis azt, hogy minden határt államosítani kell, a határok nélkül nem élhetünk, értük nemcsak harcolni, hanem élni is kell. Sokáig családi eseménynek számított, ha valaki átlépte a határt. Ha valaki vendégmunkásnak ment, akkor pedig úgy búcsúzott, mintha hosszú útra menne, amelyről nincs visszatérés. De később is tudtuk, hogy aki a határra ér, annak nemcsak a tárgyait ellenőrzik, hanem a lelkét is. A határ a radikális öncenzúra színpontja és jelképe lett, fel kellett rá készülnie, hogy másik életében cenzúrázza kultúráját, identitását, szokásait, viselkedésmódját, vagyis egész kultúráját. Nem csoda, hogy elsősorban a kalandorok vagy a szélhámosok vonzódtak hozzá, vagy pedig azok a túlérzékeny emberek, akik seholy sem találták meg otthonukat, akik nehezen viselték el a valóságot, ezért kozmopolita hazát képzeltek el maguknak. Amikor a világod idegen, akkor határtalan, biztattam én is sokszor magamat. Az idegenség érzésével, az otthontalanság tudatával, a gyökértelen életbe való berendezkedéssel gyógyítom ki a határ sebeit. Ez a vágy sok-sok kisebbségi sorsban vagy bármilyen más elnyomásban élő emberből tört föl. „Hazánk Európa”, kiáltott fel a sok hontalan, aki úgy vélte, hogy bár a határ gonosz, ezért úgy kell megközelíteni, mint a purgatóriumot.

Az államhatár fokozatosan költözött be szellemünkbe, személyes világunkba. Neki köszönve csempészte be magát az állam a lelkünkbe. Mert a határ volt a Moloch egyre izmosabb csápja. Előzőleg ugyanis csak területi hódítások léteztek, a határ csak külsőleges formáság volt, a nemzetállamok létrejöttével azonban az államok már nemcsak területet akartak hódítani, hanem emberi lelket is. A Moloch csápja tehát egyre mohóbbá vált. Az államhatár a kulturális, egzisztenciális totalitarizmus jelképe lett, amelyben szigorú játékszabályok uralkodnak. A szerepek is előre ki vannak osztva, előre ismertek a

győztesek, akiknek a hatalmat kell gyakorolniuk, és a vesztesek, akiknek be kell hódolniuk. A nagy dráma, hogy mondjam, tragédia, akkor kezdődött, amikor az egyén felismerte, hogy a határ végzetesen eluralkodik benne. A térkép jeléből élete lényege lett. Vagyis kiderült, hogy egy emberben több ember lakozik, hiszen bármennyire szorongtunk miatta, azért mégis ragaszkodtunk hozzá, mert határok nélkül névtelenek, száműzöttek lettünk volna, még akkor is, ha elkeseredetten harcoltunk ellenük. A határok foglyai és túsai lettünk, de ugyanakkor egész kultúránk felaprózott határokból áll össze. A határok története valójában belső és külső konfliktusaink története. Rombolásaink és alkotásaink története.

Ezt a konfliktust először a nyelven keresztül érzékeltem, a nyelv pedig fokozatosan minden más – kulturális, vallási, gazdasági – határt maga alá gyűrt. Többynnyelvű környezetben a név és a jelentés állandó aszinkronba került egymással, a többynnyelvűségben a dolgok és a világ kapcsolata viszonylagossá válik és bizonytalan lesz. Ezért a peremvidék többynnyelvűsége állandó feszültséget hordoz magában, olyan feszültséget, amely kulturális energiákat és nagy invenciót szabadít fel, de legalább annyit el is tékozol. A többynnyelvűség tékozlás és radikális relativitás, káosz és anarchia. Tévelygés, vándorlás a jelek zűrzavarában.

Anyanyelvem a magyar nyelv, ami, mivelhogy kisebbségi vagyok, többet jelent, mint az anyaországának, mert nagyobb teher zúdul rá. Nagyobb szerepe van, nagyobb elnyomás is éri, ami nemcsak politikai jellegű, hanem abból a felismerésből fakad, hogy a tárgyakkal több nevük van, több jel él a különböző rendszerekben, és mind vezet valahova. Aki a többségi nemzethez tartozik, az sokféle elnyomást érezhet, szociálist, politikait, ízlésbelit és erkölcsit, de azt soha sem tapasztalja, hogy nyelvében nyomják el. Az ő nyelve tiszta kánonra építkezik. A többségi nemzetben elnyomó és az elnyomott egy nyelvet beszél, ami különleges cinkosságot alakít ki közöttük. A jelölők hatalma erősebb a jelöltek anarchiájánál. Az azonban, aki a nyelvi kisebbséghez tartozik, mindig részben elnyomott, még akkor is, ha éppen az uralkodó rendhez tartozik, hiszen olyan nyelvben él, amelyet a veszélyeztettség gyűrűje vesz körül. Akkor is elnyomott, ha ezt nem érzékeli, mert nem akarja érzékelni.

Nyelvem volt tehát a világom határa. Ugyanahhoz a következtetéshez jutottam, mint Márai Sándor az idegenben: az anyanyelvem a hazám. De ugyanakkor létezik egy másik haza is, a tájhaza, ahol születtem, a Szerbiához tartozó többynemzetiségű Vajdaság, amelyhez élettapasztalataim, élményeim kötnek. A kétféle haza határai nem fedik egymást, s ami ennél is rosszabb: kibékíthetetlen konfliktusban vannak egymással.

Égész életemben bíztam a peremvidék értelmében, utópiájában. Nagy kinnal, sok belső ellenkezéssel, de mégis meg kellett győződnöm arról, hogy peremvidék-utópiám mögött etnikai tisztogatások honolnak, alattuk pedig tömegsírok rejtkeznek.

Ezeket a sírokat nem középkori eszmék, hanem századom liberális nemzeteszmeje ásta meg. A tömegsírok és a temetők őrzik a peremvidékek történelmét, amely azzal kezdődött, hogy Nyugat-Európa Versailles-ban, 1919-ben saját állameszményét Kelet-Európára oktortajlta. Nemzetállamokat teremtett a nemzetek fölötti államalakulatokból, s az új, kapzsi és mohó nemzetállamok saját tarka nemzeti összetételű peremvidékeik ellen intéztek támadást, vagyis koloniális diskurzust gyakoroltak felettük. Az új nemzetállamok gyarmatai lettek a peremvidékek. Így volt ez minden államban, ahol szigorú centralizmus uralkodott, a centrum minden szeméjét, gonoszságát a határ mentére, a peremvidékre szállította.

Ékesen példázza ezt a szerbiai Vajdaság sorsa a XX. században. Ebben a régióban 1910-ben vagy 1920-ban ugyanolyan magas volt az életszínvonal, mint Szlovéniában, a különbség évtizedről évtizedre nőtt, természetesen Szlovénia javára, úgyhogy ma már össze sem lehet hasonlítani a kettőt. De ugyanez játszódott le az etnikai összetételben is. A török uralom után, a XVIII. században végzett nagyméretű betelepítés bámulatra méltó multikulturális helyzetet teremtett: létrehozta a németek, a szerbek, a magyarok számbeli egyensúlyát. Ez a multietnikumú közöség gazdaságilag csodával határos módon fellendítette a Vajdaságot. Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetek fölötti államban gondolkodott, ma már csak a családi archívumok őrzik ennek emlékét. Ha valaki lovat akart eladni, akkor három-négy nyelven kínálta fel a szerződést az állam. A Monarchia tíz nyelvet ismert el hivatalosnak, amivel a későbbi nemzetállami keretek között hosszú időre szívós hagyományt teremtett a Vajdaságban.

Ennek tudható be, hogy kétszáz év alatt alig bomlott meg a XVIII. század elején felállított etnikai arány. Az első nagyobb kitelepülési/áttelepülési hullám 1918-ban, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása után, a magyarok menekülésével jött létre, majd időről időre magasabbra hágott, a legmagasabbra 1945-ben közel 400 000 német elűldözésével. Hogy hány német vesztette életét a munkatáborokban, hányan végezték tömegsírban, arról nincs pontos kimutatás, de a becslések szerint 50 000-nél több. Ugyanez vonatkozik a magyarokra is. Húszezerre tehető azoknak a magyaroknak a száma, akiket az 1942 januárjában elkövetett magyar büntettek bosszújaként 1945-ben mindennemű bírósági végzés nélkül kivégeztek s tömegsírba vetettek. A „hideg napok” néven ismeretes magyar büntény a magyar történelemben egyértelműen bűnös tettnek minősült.

A szerb történelem kiemelt fontosságot tulajdonít a hideg napoknak: emlékműveket állít, gyászszertartásokat rendez, könyvekkel ápolja a közös emlékezetet, politikai jellegű rendezvényekkel eleveníti fel a múltat. Ez a kollektív szertartás a kilencvenes években célzatos és aktuális értelmezést kapott. A szimbolikus politikai térben Jugoszlávia felbomlása idején a nemzeti mártírológia mozgósító erejű szimbóluma volt.

A 1945-ös vérengzések, kitelepítések azonban mind a mai napig tabutémát képviselnek. A Milošević utáni hatalom sem tárja fel őszintén a bácskai bűntényeket. A legújabb, tehát az 1992-ben kiadott gimnáziumi történelemtankönyv például egy utalást sem tesz erre, miközben élénk színekkel ecseteli a szerbek elleni NATO-bűntényeket. Ebből a kötelező tankönyvből kell tanulniuk a magyar, a szlovák, a román, a horvát diákoknak is. A többségi társadalom a legkeményebb ellenállást tanúsítja a múlt feltárása iránt, még a szándékát is megghusítja az 1945-ös tömegsírok megjelölésének. Képzelnék el, hogy milyen morális fékek épültek volna be a srebrenicai vagy az ovčarai tömegsírok ásása során, ha a szerb nemzet időben szembenézett volna a bácskai és a bánáti német és magyar tömegsírok tényével és igazságával. De ez nem történt meg, ezért minden zökkenő nélkül folytatódott a sokatmondó történet. Milošević befejtette azt a véres, interiorizált történetet, amely valójában 1918-ban kezdődött el.

A nemzetállami Moloch csápja tehát közel száz éve uralkodott a peremvidékeken. Európa peremeit, határzónáit tehát tömegsírok, etnikai tisztogatások koszorúzzák. A kelet-európai többetnikumú régiók ellen elkövetett bűntettekről, a jelenünket meghatározó tömegsír-kultúráról aligha beszélhetünk rossz európai lelkiismeret nélkül. Ezt ugyanúgy tisztázni kellene, mint a holokausztot. De ez nem történt meg, mert a bűntett nem volt olyan brutálisan gigantikus, mert diszperz jelleget vett fel, mert az áldozat és a hóhér között nem lehet mindig éles különbséget vonni.

Beszélhetünk-e ezek után a peremvidéki ember sziszüphoszi boldogságáról? Közélebb kerültünk-e ahhoz a peremvidéki utópiához, amelyet annyi jelentős irodalmi mű fémjelez? A modernitás folyamata Nyugat-Európában felgyorsította a különböző diaszpórák terjedését, a határövezet egyre szélesedett, és ellenállhatatlan erővel lopakodott be a centrumokba. Ma már beszélhetünk urbánus határzónákról is. Az európai nagyvárosok térképe többé nem homogén, tarkább lett, sokszínűbb, mint a peremvidék. Miközben az államhatárok lassan-lassan jelképesek lesznek, a megapoliszok feldarabolódnak. Új határok szület-

nek. Idegennek lenni, idegenként berendezkedni egy nagyvárosban immár nem a kitaszítottság állapotát jelenti, hanem egyre több ember fedezi fel az idegent önmagában. A világpolgár megálmodott eszménye helyett megjelent az eklektikus identitású, komplex kötődésű hibrid városi polgár, aki kísértetiesen hasonlít a peremvidék európai mostohagyermekére. A világpolgárt vártuk, de megjelent a senkiföldje hibrid lakója. Hogy Simone Weil fogalmával éljek, ez a hibrid polgár képessé vált arra, hogy gyökeret eressen a gyökértelenségben. A senkiföldje bámulatos gyorsasággal terjeszkedik, „elfoglalja” a városokat, miközben megfosztja mítoszától, hatalmától az államhatárt. Ott vágott vissza a nemzetállamnak, ahol a nemzetállam a legérzékenyebb: a saját centrumában. A fővárosában. Az a szellemi tőke, amelyet a peremvidék termelt ki, az új európai térben új életre kelt. Tulajdonképpen eddig csak egzotikus volt, most értéket jelent. A Moloch csápjai begörcsöltek, mert másképpen dobog már a Moloch szíve.

Talán eljött az idő, hogy visszaadjuk a megszenvedett európai peremvidékek méltóságát. A peremvidékek nem szüntették meg a határokat, hanem senkiföldjét varázsoltak köréje Európa fattyúi, a peremvidék lakói, akik tudják, hogy az egyesülő Európában továbbra is lesznek határok, mert azok már régen beköltöztek a szellemünkbe és a kultúránkba. Ez pedig mindenben is van. Ne romboljuk le a határokat! Ha nem lennének határok, akkor különbözni sem tudnánk, enélkül az élet nemcsak unalmas lenne, hanem veszélyesen egyszínű is. Hiszen a Moloch csápja könnyen új erőre lel az egyszínűség totalitarizmusában, abban a diktatúrában, amely készenlétben áll, hogy elfoglalja a tegnapi régimódi diktátor trónját. Nem kell rombolni a határokat, csak a senkiföldjével kell megneemesíteni. Csak a többnyelvű peremvidékek polgárai tudják az egynyelvű Molochot féken tartani. A senkiföldjén pedig nem tanyáznak kozmopoliták, de tősgyökeresek sem, hanem hibrid idegenek. Idegennek lenni a senkiföldjén pedig nemcsak természetes állapot, hanem szép is. ■